

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

SOTSIOLINGVISTIK METODLAR

Xushvaqova Muhabbat Botiraliyevna

Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika institute

Annotatsiya. Mazkur maqolada sotsiolingvistika fanining shakllanishi, uning tilshunoslik fanlari tizimidagi o'рни hamda tadqiqot metodlarining o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Sotsiolingvistikaning sof lingvistik fanlardan farqli jihatlari til va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik asosida izohlanadi. Shuningdek, sotsiolingvistik tadqiqotlarda qo'llaniladigan kuzatish, anketa, intervyu, hujjatlarni tahlil qilish kabi usullarning ilmiy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, metod, til va jamiyat, kuzatish, anketa, intervyu, ilmiy tadqiqot.

KIRISH

Har qanday fan o'zining tekshirish metodlariga ega bo'lishi bilan mustaqil fan sifatida shakllanadi. Methodsiz fan mavjud bo'lishi mumkin emas. Tilshunoslik fani ham dastlab mantiq va falsafa doirasida rivojlangan bo'lib, XIX asrda qiyosiy-tarixiy metodning shakllanishi natijasida mustaqil fan sifatida qaror topdi. Shu jarayonda tilshunoslikning metodologik asoslari kengaydi va takomillashdi. Sotsiolingvistika esa tilshunoslik fanlari tizimida nisbatan yangi soha bo'lib, u tilni jamiyat bilan uzviy aloqada o'rganishni maqsad qiladi. Shu sababli uning tushunchalari va tadqiqot metodlari hali to'liq bir xillikka ega emas. Bu holat sotsiolingvistikaning rivojlanish jarayonida ekanidan dalolat beradi.

ASOSIY QISM

Har qanday fanning o'z tekshirish metodlari bo'ladi. Methodsiz birorbir mustaqil fanning bo'lishi mumkin emas. Xususan, tilshunoslik fani uning metodlari ishlab chiqulganga qadar, mantiq, falsafa doirasida o'ziga xos soha sifatida qaralgan. XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning shakllanishi va amaliy faoliyati tufayli uning metodlari ham ishlab chiqilgan: tilshunoslik mantiq va falsafa doirasidan mustaqil fan sifatida ajralib chiqqan. Sotsiolingvistika, yuqorida ham aytilganidek, tilshunoslik fanlari tizimida yangi soha, yangi fan. Bu fanning ayrim tushunchalarida, xususan, mundarijasida hozircha bir xillik, mushtaraklik yo'q. Shuning uchun uning metodlari masalasi ham tugal ishlab chiqilmagan. Tilshunoslik (sof lingvistika)ning turli darslik va qo'llanmalarda berilgan turlicha metodlari mavjud. Biroq ularning birortasi ham sotsiolingvistikaning tadqiqot metodlari bo'la olmaydi. Chunki Sotsiolingvistika—bu chin ma'nodagi sof “tilshunoslik” emas. Metod—bu ilmiy-tadqiqot usuli. Ilmiy tadqiqotlar tufayli fanlar shakllanadi, “mustaqillik”ka ega bo'ladi. Yangi va zamonaviy metodlar hisobiga rivojlanadi. Har bir fanning dastlabki shakllanish bosqichida metodlar kam bo'ladi. Masalan, tilshunoslik fani dastlab tasviriy va qiyosiy deb ataluvchi ikki metod asosida shakllangan va rivojlangan. Keyinchalik til qurilishi

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

matematik, modellashtirish metodlar asosida ham o'rganila boshlandi. Shuningdek, sistem-struktur, distribusiy, transformasiya singari zamonaviy metodlar til qurilishini o'rganishda qo'llanayotir. Tasviriy va qiyosiy metodlar esa, hozir tilshunoslik fanining traditsion metodlari xarakterini kasb etgan. Hozirgi vaqtga kelib, boshqa barcha fanlarda kuzatilganidek, tilshunoslikka, jumladan, sosiolingvistikaga ham hali chin ma'noda ommalashmagan va rasmiylashmagan sinergetik metod kirib kelmoqda. Bu yangi metod pidjin, kreol deb ataluvchi "quramalashgan" mahalliy tillarni va boshqa sosiolingvistik hodisalarni o'rganishda qo'l keladi. Xullas, fan rivojlangan sari, uning tekshirish metodlari tizimi ham yangidan-yangi metodlar hisobiga kengayib boradi. Sotsiolingvistikaning tadqiqot metodlari ham tilshunoslik, jamiyatshunoslik, etnografiya va boshqa fanlarga xos tadqiqot metodlari andozasida yaratilgan. Shu asosda sotsiolingvistik tadqiqotlarning dastlabki ikki metodi ajratiladi: 1) Ashyoviy materiallar yig'ish metodlari; 2) Ilmiy tahlil metodlari. Bu ikki metod biri boshqasi bilan uzviy bog'lilikda bo'lib, birinchisida sotsiolingvistik xarakterdagi materiallarni yig'ish yo'llari haqida so'z yuritilsa, ikkinchisida yig'ilgan materiallarni sistemalashtirish va sohamasoha tasvirlash haqida fikr yuritiladi. Sotsiolingvistik xarakterdagi materiallar yig'ishning eng ko'p tarqalgan ommaviy usullariga quyidagilar kiradi:

- 1) kuzatish;
- 2) anketa tarqatish;
- 3) intervyu olish;
- 4) faktik materiallar manbaini tahlil qilish;
- 5) eksperiment o'tkazish va b.

Sotsiolingvistik materiallarni o'rganishning kuzatish usuli individual tarzda amalga oshadi. Bunda sotsiolingvist, yuqorida aytilganiday, dialektolog tutgan yuldan boradi. Joylardagi ikki va ko'p tillilik vaziyatlarini o'z ko'zi bilan ko'radi. Uning sabablarini aniqlaydi. Ikki va ko'p tillilik tufayli til ichki kurilishida yuz bergan lisoniy o'zgarishlarni aniqlaydi, ularga sabab bo'luvchi ijtimoiy va lisoniy qonuniyatlarni sharhlaydi. Bu jarayonda tadqiqotchi diktafon, magnitafon, singari turli xil texnik asboblardan foydalanishi mumkin. Sotsiolingvistik ashyolarni bevosita kuzatish yo'li bilan yig'ilganda, informantlarning yoshi, jinsi, ma'lumoti, kasb-kori, ijtimoiy sharoiti, otaonalari va ularning kasb-kori, tug'ilib o'sgan joyi va boshqa bir qator jihatlari hisobga olinishi zarur bo'ladi. Sotsiolingvist material yig'ishga kirishishdan oldin o'z maqsadini ro'yobga chiqaruvchi puxta rejaga ega bo'lishi zarur. Material yig'ishning qulay va muvaffaqiyatli usullaridan yana biri—bu anketa usulidir. YUNESKO ma'lumotlarining guvohlik berishiga qaraganda, anketa usuli sosiologlar, shuningdek, sosiolingvistlar faoliyatining o'ndanto'qqizida qo'l kelar ekan. Anketa yo'li bilan material yig'ish sosiolingvistik ashyolar yig'ishning ommaviy ko'rinishi hisoblanadi. Bu usul, birinchidan, sosiolingvistga tez material yig'ishda qo'l kelsa, ikkinchidan, yig'ilgan materialni oson sistemalashtirishda qulaylikka ega bo'ladi. Anketa yo'li bilan material yig'ishning afzal va qulayligi Fanlar akademiyasi Tilshunoslik instituti tomonidan o'tkazilgan bir qator tadbirlarda ham o'z isbotini topgan. Anketa yo'li

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

bilan material yig‘ish individual tarzda material yig‘ishning ahamiyatini pasaytirmaydi, albatta. Chunki savol-javob yo‘li bilan individual tarzda material yig‘ishda tadqiqotchi sotsiologvistik xarakterdagi faktlarni bevosita, real tarzda aniq va ishonarli yig‘adi. Material yig‘ishning anketa usuli oldindan tuzilgan savolnomalar yordamida amalga oshiriladi. Savolnomada ham unga javob qayta tuzilgan shaxsning yoshi, jinsi, ma‘lumoti, ijtimoiy sharoiti, oilaviy ahvoli, kasbi, yashash joyi va uning etnik tarkibi, qiziqishi, ijtimoiy kelib chiqishi singari bir qator masalalar aks etishi talab qilinadi. Anketa usulida sotsiologvistik dalillar yig‘ish sobiq sho‘rolar davrida bir necha bor tajribadan o‘tkazilgan. Ularning materiallari asosida kollektiv monografiyalar yozilgan. Masalan, 1974-yili Moskvaning “Nauka” nashriyoti tomonidan e‘lon qilingan “Russkiy yazik po dannim massovogo obsledovaniya” kitobi ana shunday tavsifda vujudga kelgan. Shuningdek, joylardagi rus va boshqa milliy tillar ikki tilliligini aniqlash va o‘rganish maqsadida Ozarbayjon, Estoniya, Litva va Buryatiyada anketa usulida materiallar yig‘ilgan. Fanlar akademiyasi Sibir bo‘limiga qarashli tarix, filologiya va falsafa instituti tomonidan Sibirning buryat, yakut, tuva, yukagir singari yerli aborigenlarida til vaziyati bo‘yicha o‘tkazilgan tadbirida sibirning 58 ming aholisidan anketa asosida ma‘lumot olingan. Intervyu yo‘li bilan material yig‘ish. Bu tadbir ham oldi sotsiologvist tuzilgan reja asosida o‘tkaziladi. Bu tadbirning o‘ziga xos tomoni shundaki, sotsiologvist material beruvchi obyekt (shaxs) bilan yuzma-yuz kontaktda bo‘ladi. Material sun‘iy, ya‘ni turli texnik yo‘llar bilan emas, balki bevosita va jonli suhbat jarayonida olinadi. Hujjat manbaalarini tahlil qilish. Bu tadbir yozma va texnik vositalar yordamida olingan materiallar bilan tanishish va ularni sistemalashtirish orqali amalga oshadi. Shuningdek, aholi ro‘yxati, FHDYO materiallari, xo‘jalik va uy hujjatlari, turli xil rasmiy va shaxsiy yozishmalar, hisobot, protokol, buyruq va shunga o‘xshash norasmiy va rasmiy hujjatlar bilan tanishish, ulardagi sosiologvistikaga daxldor jihatlarni aniqlash, ularni sistemalashtirish singari amaliy tadbirlar ham rasmiy va norasmiy hujjatlar manbaalarini tahlil qilishga kiradi.

Xulosa qilib aytganda, berilgan ma‘lumotlar sotsiologvistika fanining shakllanishi, rivojlanishi va metodologik asoslari hali to‘liq yakuniga yetmagan, doimiy harakat va izlanish jarayonida ekanini yaqqol ko‘rsatadi. Har qanday fan singari sotsiologvistika ham o‘zining mustaqil fan sifatida qaror topishi uchun aniq va ishonchli tadqiqot metodlariga tayanadi. Biroq uning o‘ziga xos tomoni shundaki, u sof tilshunoslik doirasida qolib ketmaydi, balki jamiyat, inson, ijtimoiy munosabatlar bilan bevosita bog‘liq holda shakllanadi. Matndan ko‘rinadiki, sotsiologvistika tilni “jonli hodisa” sifatida o‘rganadi. Til bu yerda faqat grammatik yoki fonetik tizim emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlar, ikki va ko‘p tillilik, madaniy aloqalar, ijtimoiy tabaqalanish bilan chambarchas bog‘langan murakkab tizimdir. Shu sababli sof lingvistik metodlar sotsiologvistik tadqiqotlar uchun yetarli bo‘la olmaydi. Bu fan o‘z metodlarini tilshunoslik bilan birga sotsiologiya, etnografiya va boshqa ijtimoiy fanlar tajribasiga tayangan holda ishlab chiqishga majbur. Ayniqsa, ashyoviy material yig‘ish metodlarining ahamiyati katta. Kuzatish, anketa, intervyu, hujjatlarni tahlil qilish kabi usullar orqali sotsiologvist real hayotdagi til vaziyatini

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

bevosita ko'ra oladi, odamlarning tilga bo'lgan munosabatini, til tanlash sabablarini va ijtimoiy omillarning tilga ta'sirini anglaydi. Bu usullar tadqiqotni "quruq nazariya"dan chiqarib, jonli, ishonchli va hayotiy qiladi. Shu bilan birga, yig'ilgan materiallarni ilmiy tahlil qilish, ularni tizimlashtirish va umumlashtirish sotsiolingvistikaning ilmiy qimmatini belgilaydi. Tarixiy tajribalar, jumladan, sobiq sho'rolar davrida o'tkazilgan ommaviy anketa tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, sotsiolingvistik metodlar yirik miqyosdagi til jarayonlarini o'rganishda nihoyatda samarali bo'la oladi. Umuman olganda, sotsiolingvistika — bu jamiyat va til o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni anglashga xizmat qiladigan fan. Fan taraqqiy etar ekan, uning metodlari ham boyib, yangilanib boradi. Bugungi kunda sinergetik yondashuvlarning paydo bo'lishi ham sotsiolingvistikaning zamonaviy ehtiyojlarga moslashayotganidan dalolat beradi. Demak, sotsiolingvistik tadqiqot metodlari nafaqat tilni, balki jamiyatning o'zini chuqurroq tushunishga xizmat qiladigan muhim ilmiy vositalardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berdialiev Abduvali, Turdibekov Mo`min. Sotsiolingvistika. Universitet o'zbek tili va adabiyoti fakulteti bakalavr yo'nalishi uchun darslik. Toshkent, 2022.
2. Sh. Usmanova, N. Bekmuxamedova, G. Iskandarova. Sotsiolingvistika. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2014.

